

Ritual Culture & literature in Morteza Avini's cinema (Case study: The Rewayat Fat'h's documentary film series narration)

Yusuf Ghasemi*

Abstract

Expression in any film, including the documentary genre, takes place through images. Sometimes filmmakers use narration to fill the gap of images. Morteza Avini is one of those whom, meanwhile the years of the holy defense, during the seventy episodes of the documentary film series entitled Rewayat Fat'h, tried to pass the audience from the appearance of the images to the truth of the battle scene by writing a cognitive discourse narration about the holy defense, using analyzes Ritual, philosophical and poetic. In this research, which is of a qualitative type and was carried out with the method of content analysis and MAXQDA 2020 software, after selecting five episodes of this collection with the titles: Shab-e-Ashurai, Pathak-e-Rooz-e-chaharom, Reza, Shahri dar aseman (Part 5) and Ba man sokhan bego Dukohe (part two) and the study of the related texts, tries to extract the ritual themes used in their narration. The obtained results show that Avini tries to introduce the truth in the form of death awareness to his audience by dealing with the volunteer warriors who believe in Ashura culture as the main hero of his films.

Key words: "Ashoura's culture", "Narration", "Documentary Film", "Rewayat Fat'h", "Morteza Avini", "Holy defense".

*PhD student, Faculty of Social Sciences, Media and Communication, University of Religions and Religions, Qom, Islamic Republic of Iran. Iran. Y.qasemi@urd.ac.ir

How to cite article:

Qasemi, Y. (2024). Ritual Culture & literature in Morteza Avini's cinema)Case study: The Rewayat Fat'h's documentary film series narration). *Journal of Ritual Culture and Literature*, 2(2), 189-207. doi: 10.22077/JCRL.2024.7186.1097

Copyright: © 2022 by the authors. *Journal of Ritual Culture and Literature*. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

فرهنگ و ادبیات آیینی در سینمای مرتضی آوینی (مطالعه موردی: گفتارمتن مجموعه مستند روایت فتح)

یوسف قاسمی *

چکیده

بیان در هر فیلمی از جمله گونه مستند، از طریق تصویر صورت می‌گیرد. گاهی فیلمسازان برای پر کردن خلاء تصاویر، از گفتارمتن استفاده می‌کنند. مرتضی آوینی از جمله افرادی است که در طول سال‌های دفاع مقدس، در بیش از هفتاد قسمت مجموعه فیلم مستند با عنوان روایت فتح، با نگارش گفتارمتن شناختی درباره جنگ و ارائه تحلیل‌های فلسفی و شاعرانه، سعی می‌کند مخاطب را از ظاهر تصاویر به حقیقت صحنه نبرد بکشاند. این پژوهش کیفی با روش تحلیل مضمون و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA 2020 انجام شده است. برای این منظور، گفتارمتن پنج قسمت از آن مجموعه با عناوین: شب عاشورایی، پاتک روز چهارم، رضا، شهری در آسمان (قسمت پنجم) و با من سخن بگو دوکوهه (قسمت دوم) انتخاب و بررسی شده است تا مضامین مرتبط با ادبیات آیینی و فرهنگ عاشورایی در سینمای مرتضی آوینی استخراج گردد. نتایج به‌دست آمده نشان می‌دهد که آوینی در این فیلم‌ها سعی دارد با پرداختن به رزمندگان مرگ‌آگاه به‌عنوان قهرمانان اصلی، حقیقت فرهنگ عاشورایی حاکم بر دفاع مقدس را به مخاطبان نشان دهد.

کلیدواژه‌ها: فرهنگ عاشورایی، گفتارمتن، فیلم مستند، روایت فتح، مرتضی آوینی، دفاع مقدس.

مقدمه

در هر ملتی، ایستادن مقابل دشمن قابل احترام است؛ تا آنجا که شاید بتوان گفت خلق متون و افسانه‌های اساطیری، نشئت گرفته از حس بزرگداشت مقاومت و پایداری در مقابل دشمنان هر ملتی است. در کشور ما نیز به‌منظور بزرگداشت دلآوری‌های سربازان این مرزوبوم، شاهکارهای ادبی گوناگونی خلق شده است. با آغاز جنگ تحمیلی و حضور مردم در میدان‌های نبرد، آثار ادبی گوناگونی در این زمینه خلق شد. به تبع ادبیات، سینما نیز سعی داشت تا با خلق ابداعات هنرمندانه به این موضوع نگاه کند. یکی از این بدایع ماندگار سینمایی، گفتارمتن^۱ مجموعه فیلم مستند^۲ روایت فتح اثر سید مرتضی آوینی^۳ است. سماع قلم او بر روی کاغذ در همراهی با صدا و لحن گیرا به هنگام خواندن گفتارمتن، فیلم‌هایش را رنگ آمیزی کرده و پنجره‌ای برساخته از فرهنگ و ادبیات عاشورایی، به معارف دفاع مقدس بر روی مخاطب می‌گشود. به طوری که شاید به جرئت بتوان گفت که هیچ فیلم‌ساز معاصر چون او نتوانست دست به چنین کاری بزند. عمق باور سید مرتضی آوینی و همکارانش به فرهنگ عاشورا، باعث شده بود تا آنها با هماهنگی کامل، به زبانی برای بازنمایی آنچه در جبهه‌ها می‌گذشت، دست یابند و مخاطب را با مقاومت و فرهنگ عاشورایی جاری در جبهه‌ها آشنا نمایند. در گفتارمتن این فیلم‌ها که از سال ۱۳۶۴ تا سال ۱۳۷۲، تولید شده‌اند، بسیجیان داوطلب، شخصیت محوری و قهرمانان اصلی هستند. آنها بر اساس باور مشترک به مقاومت و فرهنگ عاشورایی، فضای زندگی شهری-روستایی را رها کرده‌اند تا در جبهه‌های نبرد حق علیه باطل به مرگ آگاهی رسیده و جرعه‌ای از چشمه حقیقت بنوشند. نظر به اهمیت نقش مضامین موجود در گفتارمتن این فیلم‌ها برای شناخت و درک چگونگی نگاه آوینی به مقوله دفاع مقدس از پنجره فرهنگ عاشورایی و ادبیات آیینی، پس از مشورت با خبرگان عرصه سینمای مقاومت و دفاع مقدس مانند مرتضی شعبانی، مهدی نعمت‌اللهی، حسین نقویان، محمدرضا ابوالحسنی و امیر اهوراکی به دلیل اشارات متعدد به موضوعات مرتبط با فرهنگ و ادبیات عاشورایی و همچنین قوت ادبی موجود، گفتارمتن پنج قسمت از مجموعه فیلم مستند روایت فتح با عنوان‌های: شب عاشورایی (۱۳۶۴)، پاتک روز چهارم (۱۳۶۴)، رضا (۱۳۶۵)، با من سخن بگو دوکوهه (قسمت دوم) (۱۳۶۸) و شهری در آسمان (قسمت پنجم) (۱۳۷۱) انتخاب شدند تا از طریق بررسی سطر به سطر آنها، شبکه مضامین موجود در آنها استخراج شود و پس از تحلیل این مضامین، با نگاه آوینی به فرهنگ و ادبیات آیینی در مقوله فیلم‌سازی دفاع مقدس آشنا شویم.

سؤال پژوهش

سؤال محوری این پژوهش، چیستی نگاه آوینی به مقوله فیلم دفاع مقدس از پنجره فرهنگ

1. Narration
2. Documentary film
- 3.

و ادبیات آیینی است.

پیشینه پژوهش

تاکنون مقالاتی به بررسی فیلم‌های ساخته‌شده توسط مرتضی آوینی نوشته شده که بعضی از آنها از این قرارند:

نتایج به‌دست‌آمده از پژوهشی با عنوان «سینمای اشراقی، سینمای معناگرا از منظر آرای شهید مرتضی آوینی» از شکوفه آروین و ابوالقاسم دادور (۱۳۹۱) بیانگر این است که تولیدات سینمای معناگرا و تعاریف سینمای اشراقی، به‌رغم وجود تفاوت اساسی در نوع رویکردشان نسبت به معنویت، در موارد محتوایی مانند نگرش مثبت و خیرخواهانه به جهان و همچنین تذکر و یادآوری وجود خدا برای مخاطب، مشابه هستند. ایمان زکریایی کرمانی، احمد السستی و عبدالله حمیدزاده در پژوهشی با عنوان «واکاوی نحوه معناسازی در فیلم مستند رضا از مجموعه روایت‌فتح بر اساس شیوه‌های بیل نیکولز و الگوی تحلیل پنج سطحی رولان بارت» (۱۳۹۷) دریافتند که درک ناشی از مستند رضا به دلیل چینش دلالت‌کننده‌های ضمنی است که از طریق نظام کلامی و راوی درون‌متنی، مخاطب را به خارج از متن ارجاع می‌دهد و از طریق شیوه انتخاب‌شده، صورت می‌پذیرد. بهجت‌السادات حجازی و حکیمه آخوندزاده در پژوهشی با عنوان «نگرشی به روایت فتح و شهید آوینی بر مبنای روایت‌گری» (۱۴۰۰) نشان می‌دهند که خصوصیات بارز نثر شهید آوینی، در روایت‌گری، نقش‌آفرینی خیال‌انگیز با توجه به نوا و آهنگ در موسیقی کلام و شاخص نمودن گفتار و نوشتار با استفاده از استعاره‌های تأویلی است. به لحاظ معنایی نیز وی بر مفاهیم و درون‌مایه‌های آرمانی دین اسلام، انقلاب اسلامی و دفاع مقدس با تکیه بر مضامینی همچون عاشورا، ایمان به معاد و... تأکید دارد. وجه تمایز این پژوهش با موارد بالا، تلاش برای شناساندن نگاه آوینی به فرهنگ و ادبیات آیینی در مقوله فیلم‌سازی دفاع مقدس است.

روش تحقیق

این تحقیق رویکرد کیفی دارد و شیوه جمع‌آوری داده‌ها، اسنادی بوده، تحلیل آنها از طریق تحلیل مضمون انجام شده است. مضامین اصلی یا پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر، سه مرحله کدگذاری و مضمون‌بندی در این روش است (شیخ‌زاده و دیگران: ۱۳۹۰).

تحلیل مضمون

تحلیل مضمون (Thematic Analysis) روشی برای شناخت و تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرآیندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌هایی غنی و تفضیلی تبدیل می‌کند. پویاتزیس که یکی

از صاحب نظران برجسته تحلیل مضمون است و با استفاده از این روش، تحقیقات مختلفی در حوزه علوم رفتاری انجام داده است، از دیوید مک کله لند به عنوان یکی از پایه گذاران اصلی این روش یاد کرده و معتقد است که تحلیل مضمون، اولین روش تحلیل کیفی است که پژوهشگران باید آن را بیاموزند (شیخزاده و دیگران: ۱۳۹۰).

بعد از مشورت با کارشناسان حوزه فیلم مقاومت و دفاع مقدس، گفتارمتن پنج فیلم ذیل به دلیل قوت ساختاری، ادبی و مضامین مرتبط با فرهنگ و ادبیات عاشورایی برای پژوهش انتخاب شدند. سپس مضامین موجود در آنها با سطرخوانی گفتارمتن پنج قسمت با عناوین شب عاشورایی، تک روز چهارم، رضا، شهری در آسمان (قسمت پنجم) و با من سخن بگو دو کوهه (قسمت دوم)، با استفاده از نرم افزار MAXQDA 2020 به دست آمد که در ادامه به آنها اشاره خواهد شد.

بحث و بررسی

مضامین پایه

پس از مطالعه کامل گفتارمتن فیلم‌های منتخب، مضامین پایه موجود در تمامی آنها استخراج گردید. در این بخش به منظور رعایت اختصار، از ذکر تمامی آنها در بدنه اصلی پرهیز می‌کنیم و به عنوان نمونه فقط به بیان مضامین پایه در فیلم پاتک روز چهارم بسنده می‌شود:

جدول شماره ۱: مضامین پایه

شماره	متن	مضمون پایه
۱	اینجا صحنه تحقق تاریخ آینده بشریت است و انسان اگر غافل نشود از وجود خویش در این چنین معرکه‌ای سخت به شگفت می‌آید. بچه‌ها متواضعانه و بی غرور می‌دانند که نهایت تکامل انسان این است که وجود خویش را وقف تحقق اراده الهی کند.	اهمیت خودسازی برای مقابله با دشمن
۲	آنها چه انسی با خاک گرفته‌اند! و خاک، مظهر فقر مخلوق در برابر غنای خالق است. معنای آنکه در نماز پیشانی بر خاک می‌گذاری همین است: تا با خاک انس نگیری، راهی به مراتب قرب نداری.	

شماره	متن	مضمون پایه
۳	امروز منتهی‌الیه حاشیه ارونند مرکز تاریخ است؛ از اینجاست که عاقبت زمین معین می‌گردد. اگر نه به من بگو که در کدامین نقطه کره زمین حادثه‌ای از این عظیم‌تر در جریان است. آیا قرن پانزدهم هجری قمری، قرنی است که در آن کشتی طوفان‌زده تاریخ به ساحل آرام عدالت می‌رسد؟	اهمیت دفاع مقدس در آخرالزمان
۴	آنها مجاهدان راه خدا هستند و علمداران آن تحول عظیمی که انسان امروز را از بنیان تغییر می‌دهد. آنها تاریخ آینده بشریت را می‌سازند و آینده بشریت آینده‌ای الهی است و همه چیز حکایت از همین نوید خوش دارد.	
۵	آن آستین خالی که با باد این‌سوی و آن‌سوی می‌شود، نشانه مردانگی است و اینکه تو به عهدی که با ابوالفضل بسته‌ای وفاداری. چیست آن عهد؟ «مبادا امام را تنها بگذاری!»	اهمیت یاری امام زمان با اشاره به جانبازی حضرت عباس (ع)
۶	دشمن در برابر ایمان جنود خدا، متکی به ماشین پیچیده جنگ است.	ایمان سلاح واقعی رزمندگان
۷	این چنین، اگر یک دست تو نیز هدیه راه خدا شود، باز هم با آن دست دیگری که باقی است به جبهه‌ها می‌شتابی. وقتی که اسوه تو آن تمثیل مطلق وفاداری، عباس بن علی (ع) باشد، چه باک اگر هر دو دست تو نیز هدیه راه خدا شود؟	تشبیه جانبازان دفاع مقدس به حضرت ابوالفضل (ع)
۸	تانک‌ها صف کشیده‌اند و پیش می‌آیند و سربازان دشمن در پناه تانک‌ها؛ و این تمثیل وابستگی انسان به آهن است. بچه‌ها آن‌همه آرام هستند که بعضی اوقات آدم فراموش می‌کند که اینجا صحنه جنگ است و اینها، این منادیان ایمان و طلیعه‌داران عصر تازه بشریت در برابر تمامیت کفر و جنود ابلیس ایستاده‌اند و می‌جنگند.	تفاوت جنود عقل و جهل
۹	دشمن برده ماشین است و تو ماشین را در خدمت ایمان کشیده‌ای.	
۱۰	دشمن وابسته به ماشین جهنمی جنگ است و هر چه آتش دارد بر سر شهر و اطراف آن فرومی‌ریزد؛ اما چه باک! بچه‌های ما از جانب خدا مأموریت دارند تا جهان را از عصر ظلمات خارج کنند. چه باک، بگذار دشمن هر چه آتش دارد، فروبریزد!	

شماره	متن	مضمون پایه
۱۱	دشمن با خیل عظیمی از آهن به مصاف ایمان آمده است و بچه‌ها، همان بچه‌های محله من و تو، کشاورزهای روستا، طلبه‌های گمنام حوزه‌ها، همان بچه‌هایی که اینجا و آنجا در مساجد و نماز جمعه می‌بینی، همان بچه‌ها در برابر تمامیت کفر و ماشین جهنمی جنگش ایستاده‌اند و تو می‌دانی که پیروزی با کیست.	سادگی مهم‌ترین ویژگی رزمندگان راه حق
۱۲	یکی از حوزه آمده است و دیگری در مشهد لبنیات‌فروشی دارد و این سومی کشاورز است و این همه، تو گویی همان حماسه‌های صدر اسلام است که با وسعتی بیشتر تکرار می‌شود.	شباهت سادگی رزمندگان و مجاهدان صدر اسلام
۱۳	شیطان حاکمیت خود را در جهان بر ضعف و ترس انسان‌ها بنا کرده است و این بچه‌ها این مطلب را خیلی خوب از امام خویش آموخته‌اند. اگر ترس و ضعف خویش را با کمال خلیفه الهی جبران کنی، شیطان شکست خواهد خورد و اینجا صحنه تحقق همین معناست.	لزوم غلبه بر ترس برای همراهی با رزمندگان
۱۴	طلبه جوانی با یک بلندگوی دستی، همچون وجدان جمع، فضای نفوس را با یاد خدا مطهر می‌کند. او مأموری است که از جانب خدا در جان جنود او روح می‌دمد و اجازه نمی‌دهد که ثقل غفلت، آنان را از آن اوج عرفانی که در آن هستند، پایین بیاورد.	لزوم تذکر یاد خدا برای رزمندگان
۱۵	کجا از مرگ می‌هراسد آن کس که به جاودانگی روح در جوار رحمت حق آگاه است؟	مرگ آگاهی و امید به رسیدن به رحمت الهی
۱۶	و به راستی دشمن حیرت‌زده است! چگونه ممکن است که کسی از مرگ نهراسد؟	مرگ آگاهی و نترس بودن در مقابل دشمن
۱۷	این زخم‌ها نشانه این است که تو هم در جهاد فی سبیل الله شرکت داشته‌ای و وای بر آن کس که در صحرای محشر سر از خاک بردارد و نشانه‌ای از معرکه جهاد در بدن نداشته باشد!	یادآوری اهمیت حضور و جانبازی در میدان دفاع مقدس

مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر

در این بخش به کمک مضامین پایه به تبیین مضامین سازمان‌دهنده و فراگیر موجود در

گفتار متن فیلم‌های منتخب خواهیم پرداخت.

جدول شماره ۲: مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شماره
جاری بودن فرهنگ عاشورایی در جبهه‌ها	مقاومت، ایثار و تداوم راه شهیدان	تداوم راه امام خمینی (ره) پس از رحلت ایشان	1
		سکوت نکردن در برابر ظلم، درسی که شهدا با شهادتشان به ما می‌دهند	2
		صفا یافتن دل با حضور در جبهه‌ها	3
		لزوم پر کردن سنگر خالی شهدا پس از آنها	4
		نقش شهید در نجات دادن جاماندگان از شهادت	5
		استقامت در برابر نامالایمات	6
		مسجد جامع خرمشهر نماد مقاومت و ایستادگی	7
		مقاومت پیام جاوید شهیدان	8
	شباهت جبهه‌ها به کربلا و صدر اسلام	اهمیت یاری امام زمان (عج) با اشاره به جانبازی حضرت عباس (ع)	9
		پیشانی‌بند رزمندگان نمادی از تداوم مسیر امام حسین (ع)	10
		تداوم شهدای دفاع مقدس و شهدای کربلا	11
		تداوم نهضت عاشورا در بسیجی‌ها	12
		تکرار تداوم نهضت عاشورا در بسیجی‌ها	13
		تشبیه انتخاب شدن برای مجاهدت رزمندگان به بعثت رسول الله (ص)	14
		تشبیه چادرهای جبهه با خیمه امام حسین (ع)	15
		تشبیه حضور رزمندگان در شب حمله به بعثت پیامبر اسلام (ص)	16
		تشبیه رزمندگان به مجاهدین صدر اسلام	17
		تشبیه رزمندگان خط‌شکن به یاران سیدالشهدا (ع)	18
		تشبیه سادگی رزمندگان به مجاهدان در رکاب رسول الله (ص)	19
		تشبیه شب حمله به شب عاشورا	20
		تشبیه شهادت به سفر به معراج	21
		تشبیه عمل جهان‌آرا در خرمشهر به عمل امام حسین (ع) در کربلا	22
		تشبیه محل شهادت به وعده‌گاه ملاقات با خدا	23

شماره	مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر
24	شبهات جهاد و شهادت در جبهه با جهاد و شهادت در رکاب سیدالشهدا (ع)	نگاه آخرالزمانی به مسئله دفاع مقدس	
25	شبهات روز شهادت رزمندگان و روز میقات حاجیان		
26	تکرار شبهات روز شهادت رزمندگان و روز میقات حاجیان		
27	شبهات سادگی رزمندگان و مجاهدان صدر اسلام		
28	شبهات شب‌های قدر و شب‌های جبهه		
29	منظر معنوی بسیجیان کربلاست و با تقدیم هر شهید فتح می شود		
30	افراد ساده و عادی در جبهه سربازان امام زمان (عج)		
31	انتظار زمین برای پایان دهندگان عصر ظلمت		
32	اهمیت انقلاب اسلامی در نبرد آخرالزمان		
33	اهمیت دفاع مقدس در آخرالزمان		
34	تکرار اهمیت دفاع مقدس در آخرالزمان		
35	اهمیت دفاع مقدس در آخرالزمان		
36	تشبیه دوکوهه به کربلا به دلیل حضور یاران آخرالزمانی سیدالشهدا		
37	تشبیه رزمندگان به یاوران حضرت حجت (عج)		
38	تکرار تشبیه رزمندگان به یاوران حضرت حجت (عج)		
39	رزمندگان دفاع مقدس پایان دهندگان جاهلیت ثانی پیش از ظهور		
40	ساختن آینده جهان توسط جوانان رزمنده		
41	وظیفه دگرگون‌سازی عالم بر گرده جوانان رزمنده		
42	اگر حقیقت را درک کنیم در همه جا می‌توانیم شهدا را بیابیم		
43	انتظار برای لقاء الله		
44	اهمیت نقش امام خمینی (ره) در شناساندن حقیقت به بسیجی‌ها		
45	تلاش برای درک حقیقت از میان اوهام		
46	حضور بسیجی‌ها علت رازآلود بودن شناخت ماهیت دوکوهه		

مضمون فراگیر	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون پایه	شماره
		تکرار حضور بسیجی‌ها علت رازآلود بودن شناخت ماهیت دوکوهه	47
		دیدن در و دیوار دوکوهه باعث کشف حقیقت نمی‌شود	48
		روشن شدن چهره حقیقت به واسطه خون دادن‌ها و رشادت‌های بسیجیان	49
		روشن شدن راز خون به بهای شهادت	50
		زیستن در دوکوهه تنها راه شناخت آن	51
		سختی درک دوکوهه برای مخاطبی که آن را نمی‌شناسد	52
		شادی مضاعف رزمندگان در شب حمله و نزدیکی لقاءالله	53
		غلبه بر ترس مهم‌ترین راه برای رسیدن به حقیقت	54
		تکرار غلبه بر ترس مهم‌ترین راه برای رسیدن به حقیقت	55
	ماهیت شهادت و جانبازی	احاطه داشتن شهدا بر زمان و مکان	56
		تشبیه جانبازان دفاع مقدس به حضرت ابوالفضل (ع)	57
		تشبیه شادی رزمندگان در شب حمله به شادی پیش از عید	58
		تشبیه شهادت به سفر به معراج	59
		تشبیه شهادت به سوختن پروانگان از آتش شمع	60
		تشبیه شهدا به عاشقان نور	61
		چرایی قوام عالم از وجود شهدا	62
		چگونگی نگاه به مسئله شهادت	63
		داغ‌داری خرمشهر برای شهدا	64
		شهادت آزمونی دشوار	65
		شیرین بودن شهد شهادت	66
		صبر مستلزم رسیدن به فیض شهادت	67
ملال‌آور بودن زندگی دنیوی پس از درک راز شهادت	68		
نور گرفتن مکان‌های مادی از حضور شهدا	69		
یادآوری اهمیت حضور و جانبازی در میدان دفاع مقدس	70		
تکرار یادآوری اهمیت حضور و جانبازی در میدان دفاع مقدس	71		

شماره	مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون فراگیر		
72	تداوم ارتباط دوطرفه با مخاطب و یادآوری مرگ آگاهی	ماهیت مرگ آگاهی			
73	حیات آزادانه و دوری از روزمرگی راز زندگی زیبا				
74	دانستن شیوه‌های تلاش برای زنده ماندن در عین مرگ آگاهی				
75	دوری از غفلت عامل درک رازهای هستی توسط رزمندگان				
76	مرگ آگاهی و امید به رسیدن به رحمت الهی				
77	مرگ آگاهی و نترس بودن در مقابل دشمن				
78	اشاره به آیه 172 سوره اعراف			نقش آیات و روایات در شناخت حقیقت دفاع مقدس	
79	تکرار اشاره به آیه 172 سوره اعراف				
80	تکرار دوم اشاره به آیه 172 سوره اعراف				
81	اشاره به آیه 169 سوره آل عمران				
82	اشاره به آیه 17 سوره انفال				
83	اشاره به روایت شرف المکان و تشبیه آن به ساکنان دوکوهه در گذشته				
84	اشاره به روایت کل ارض کربلا				
85	اهمیت شناخت امام زمان برای خروج از جهل				
86	رسیدن به مقام خلیفه الهی علت خلق انسان				
87	طلبه‌ها مظهر پیمان الست با پروردگار				
88	عبودیت راه رسیدن به مقام خلیفت‌اللهی				
89	اهمیت راز و نیاز شبانه در بین مجاهدان راه حق	دشمن شناسی و راه‌های مقابله با آنها	نیروی داوطلب بسیجی، کاراکتر اصلی گفتار متن فیلم‌ها		
90	تشبیه رزمندگان به مبارزه کنندگان با شیطان				
91	تفاوت جنود عقل و جهل				
92	لزوم غلبه بر ترس برای همراهی با رزمندگان				
93	نزدیک شدن پیروزی حق بر باطل				
94	اهمیت امدادهای غیبی در دفاع مقدس				
95	وجود امدادهای غیبی در جبهه‌های نبرد				
96	اشاره به سادگی تجهیزات نظامی رزمندگان	مشخصات رزمندگان و بسیجیان			
97	اطاعت از خدا مشخصه بارز رزمندگان اسلام				
98	اهمیت خودسازی برای مقابله با دشمن				

شماره	مضمون پایه	مضمون سازمان‌دهنده	مضمون فراگیر
99	تکرار اهمیت خودسازی برای مقابله با دشمن		
100	اهمیت شب‌زنده‌داری حضرت علی (ع) در پیروزی در جهاد اصغر		
101	اهمیت عامل ترس در دوری گرفتن از فرهنگ کربلا		
102	اهمیت نقش خودسازی در شب برای مجاهدان راه حق		
103	اهمیت ولایت‌پذیری برای رزمندگان		
104	ایمان سلاح واقعی رزمندگان		
105	بروز کرامات انسانی با حضور بسیجی‌ها در دوکوهه		
106	بهترین بندگان خدا تازندگان بر صف کفر		
107	تکلیف‌مداری رزمندگان		
108	توسل به حضرت مهدی (عج) توسط مجروح جنگی		
109	خصیلت‌های بسیجیان حاضر در دوکوهه		
110	درک معنای انسان به‌واسطه‌ی شناخت بسیجی‌ها		
111	سادگی مهم‌ترین ویژگی رزمندگان راه حق (1)		
112	سادگی مهم‌ترین ویژگی رزمندگان راه حق (2)		
113	سادگی مهم‌ترین ویژگی رزمندگان راه حق (3)		
114	سادگی مهم‌ترین ویژگی رزمندگان راه حق (4)		
115	سادگی و تواضع مشخصه رزمندگان		
116	صبر توکل و شجاعت خصوصیات شهید		
117	صبر و توکل لازمه حضور در جنگ		
118	فرمان‌پذیری رزمندگان به دستور امام (ره) مبنی برگزیدن راه قدس از کربلا		
119	کوچک بودن تعلقات مادی در مقابل تعلق ذاتی		
120	گواهی دادن جبهه‌ها به رشادت بسیجیان		
121	لزوم غلبه بر ترس برای مقابله با دشمن		
122	لزوم یادآوری یاد خدا برای رزمندگان		
123	مرگ منیت لازمه حضور یافتن در جبهه‌ها		

پس از مطالعه ۶۴۳۲ کلمه گفتارمتن فیلم‌های منتخب و تحلیل آنها، مضامین فراگیر با عناوین زیر استخراج شد:

- نیروی داوطلب بسیجی کاراکتر اصلی گفتارمتن فیلم‌ها
- جاری بودن فرهنگ عاشورایی در جبهه‌ها

– مرگ آگاهی و شناخت حقیقت در جبهه‌ها

تحلیل یافته‌ها

در این بخش به تجزیه و تحلیل مضامین به دست آمده از این پژوهش خواهیم پرداخت:

نیروی داوطلب بسیجی، کاراکتر اصلی گفتارمتن فیلم‌ها

آوینی با درک اهمیت شخصیت پردازی در سینما، از بسیجی‌ها که در سرتاسر جبهه‌ها حضور داشتند و امکان تعمیم‌پذیری دارند، استفاده می‌کند.

مشخصات رزمندگان و بسیجیان

از منظر آوینی، رزمندگان به مثابه یاران سیدالشهدا هستند. در خلال گفتارمتن، او با برشمردن خصوصیات مانند صبر، سادگی، صمیمیت، عدم وابستگی به تعلقات مادی، توکل، ولایت‌پذیری، شجاعت، تکلیف‌مداری و... مشخصه‌های ظاهری آنها را برای مخاطب برمی‌شمارد. سپس بروز آنها را منوط به توسل، دوری از منیت، خودسازی و شب‌زنده‌داری و... می‌داند. در این بخش، به عنوان نمونه قسمتی از گفتارمتن قسمت دوم فیلم *با من سخن بگو دوکوهه*، آورده می‌شود:

آری، ما از این موهبت برخوردار بودیم که انسان را دیدیم. ما یافتیم آنچه را که دیگران نیافتند. ما همه افق‌های معنوی انسانیت را در شهدا تجربه کردیم. ما ایشار را دیدیم که چگونه تمثل می‌یابد؛ عشق را هم، امید را هم، زهد را هم، شجاعت را هم، کرامت را هم، عزت را هم، شوق را هم. و همه آنچه را که دیگران جز در مقام لفظ نشنیدند، ما به چشم دیدیم. ما دیدیم که چگونه کرامات انسانی در عرصه مبارزه به فعلیت می‌رسند. ما معنای جهاد اصغر و اکبر را درک کردیم. آنچه را که عرفای دلسوخته حتی بر سر دار نیافتند، ما در شب‌های عملیات آزمودیم. ما فرشتگان را دیدیم که چه سان عروج و نزول دارند. ما عرش را دیدیم. ما زمزمه جویبارهای بهشت را شنیدیم. از مائده‌های بهشتی تناول کردیم و بر سر سفره حضرت ابراهیم (ع) نشستیم. ما در رکاب امام حسین (ع) جنگیدیم. ما بی‌وفایی کوفیان را جبران کردیم و پادگان دوکوهه بر این همه شهادت خواهد داد (آوینی: ۱۳۶۸).

دشمن‌شناسی و راه‌های مقابله با آنها

هرچند در شخصیت‌پردازی نمایشی، توجه به ضدقهرمان لازم است، اما در گفتارمتن فیلم‌های آوینی، جز چند نمای خیلی دور، اثری از دشمن دیده نمی‌شود؛ بنابراین او سعی دارد تا به مخاطبانش بفهماند که اولاً یک رزمنده اگر متکی به خودش باشد، توان مقابله با آن حجم از آهن و گلوله را ندارد و با سلاح ایمان و امدادهای غیبی است که می‌تواند بر آنها پیروز

شود. در ثانی مخاطب باید بداند که تمامیت امور، مگر مواردی که چشم ظاهربین در پی آن‌هاست، در درون رزمندگان است که شکل گرفته و قوام می‌یابد. به‌عنوان نمونه می‌توان به این بخش از گفتارمتن فیلم پاتک روز چهارم اشاره نمود:

دشمن با خیل عظیمی از آهن به مصاف ایمان آمده است و بچه‌ها، همان بچه‌های محله من و تو، کشاورزهای روستا، طلبه‌های گمنام حوزه‌ها، همان بچه‌هایی که اینجا و آنجا در مساجد و نماز جمعه می‌بینی، همان بچه‌ها در برابر تمامیت کفر و ماشین جهنمی جنگش ایستاده‌اند و تو می‌دانی که پیروزی با کیست (آوینی: ۱۳۶۴).

جاری بودن فرهنگ عاشورایی در جبهه‌ها

در این بخش، آوینی می‌کوشد تا قداست و پویایی دفاع را به سبب اتصال آن به رشادت‌های مسلمانان صدر اسلام و یاران امام حسین (ع) در واقعه کربلا، از مقاومت، ایثار و تداوم راه شهیدان بگوید. همچنین در پایان، این امور را با نگاه آخرالزمانی به مسئله دفاع مقدس گره می‌زند.

شباهت جبهه‌ها به کربلا و صدر اسلام

راوی با استفاده از تشبیه مستقیم و غیرمستقیم در گفتارمتن فیلم‌هایش، بسیاری از وقایع موجود در دفاع مقدس را به صدر اسلام و واقعه کربلا گره می‌زند. او با استفاده از شور و شعور نسبت به مقوله جنگ تحمیلی و ماهیت آن، مخاطب را با این مفهوم آشنا می‌نماید. یکی از نقاطی که مخاطب شاهد چنین مشابهتی است، این بخش از گفتارمتن فیلم رضا است:

در حاشیه غربی نخلستان‌های جزیره بووارین، نقطه‌ای هست که در آنجا رضا با سیدالشهدا (ع) وعده ملاقات دارد. آنجا کربلای اوست. از همان نقطه است که رضا همه آن هزار و سیصد و پنجاه سال را به طرفه‌العینی طی می‌کند و در عاشورای سال ۶۱ هجری قمری در صحرای کربلا حضور می‌یابد و در رکاب اباعبدالله‌الحسین (ع) شهید می‌شود. همه شهدا اینچنین‌اند (آوینی: ۱۳۶۵).

مقاومت، ایثار و تداوم راه شهیدان

یکی از شاخصه‌های آثار آوینی، تبیین مقاومت و ایثار است. در این پژوهش، یکی از نمادهای این مسئله، مسجد جامع خرمشهر است. علاوه بر آن، می‌توان به قطعه‌ای از گفتارمتن فیلم رضا به‌عنوان شاهد این مدعا اشاره کرد:

رضا صدابردار بود و چون شهید شد تصویرها همچون پیکری بی‌روح یک‌باره سکوت کردند؛ اما نه اینجا جای سکوت نیست. پیام رضا پیام مقاومت است. او شهید شد تا به ما بیاموزد که در برابر ظلم به هیچ قیمتی نباید سکوت کرد و این راهی است که اگر همه ما هم شهید آن شویم می‌ارزد؛ بگذریم از آنکه خداوند نیز جز خوبان را برای

لقای خویش بر نمی‌گزیند (آوینی: ۱۳۶۵).

نگاه آخرالزمانی به مسئله دفاع مقدس

در منظر آوینی، افق دید شخصیت‌های اول گفتارمتن فیلم‌ها، کربلاست؛ به بیان دیگر آنها به جبهه‌ها می‌آیند تا امام زمان خویش را یاری نمایند. از این رو در نگاه آوینی انقلاب اسلامی و دفاع مقدس جایگاه ویژه‌ای به وقایع آخرالزمانی دارد. به علاوه او بارها از تشبیه رزمندگان و بسیجیان به عنوان یاران امام زمان (عج) استفاده می‌نماید تا باور خود در این موضوع را برای مخاطبانش علنی نماید. این موضوع تا جایی پیش می‌رود که او سخن از حضور حضرت حجت (عج) در خطوط مقدم به میان می‌آورد؛ به عنوان نمونه قسمتی از گفتارمتن فیلم شب عاشورایی آورده می‌شود:

ساعتی بیش به شروع حمله نمانده است و اینجا آینه تجلی همه تاریخ است. چه می‌جویی؟ عشق؟ همین جاست. چه می‌جویی؟ انسان؟ اینجا است. همه تاریخ اینجا حاضر است. بدر و حنین و عاشورا اینجا است و شاید آن یار، او هم اینجا باشد. این شاید که گفتم از دل شکاک من است که بر آمد؛ اهل یقین پیامی دیگر دارند (آوینی: ۱۳۶۴).

مرگ آگاهی و شناخت حقیقت در جبهه‌ها

او از ماهیت شهادت و جانبازی گفته و با استفاده از آیات و روایات به تبیین چیستی ماهیت حقیقت که نقطه اوج آن وصول به مرتبه مرگ آگاهیست، می‌پردازد.

ماهیت شهادت و جانبازی

او به وسیله تشبیه، چگونگی نگاه به مسئله شهادت و جانبازی را بیان می‌کند و ضمن اینکه آنها را آزمونی دشوار برای انسان‌ها می‌بیند، از صبر به عنوان ملزومات طی مسیر رسیدن به آنها یاد می‌کند. بخشی از گفتارمتن قسمت پنجم از فیلم شهری در آسمان نمونه آن است: ویرانه‌های شهر را قفسی درهم شکسته بدان که راه به آزادی پرنندگان روح گشوده است تا بال در فضای شهر آسمانی خرمشهر باز کنند. زندگی زیباست، اما شهادت از آن زیباتر است. سلامت تن زیباست، اما پرنده عشق، تن را قفسی می‌بیند که در باغ نهاده باشند (آوینی: ۱۳۷۱).

نقش آیات و روایات در شناخت حقیقت

آیات و روایات در گفتارمتن فیلم‌های آوینی نقش مرجع دارند. او به منظور استحکام متن همچنین مستند ساختن آنها به صورت مستقیم یا غیرمستقیم از آیات و روایات استفاده می‌کند. در اینجا، به عنوان نمونه بخشی از گفتارمتن فیلم شب عاشورایی آورده می‌شود که به طور غیرمستقیم به آیه هفدهم سوره مبارکه انفال اشاره دارد: بگذار آمریکا با مانورهای «ستاره دریایی» و «جنگ ستارگان» خوش باشد. دریا، دل

مطمئن این بچه‌هاست و ستاره‌ها نور از ایمان این بچه مسجدها می‌گیرند، همان‌ها که در جواب تو می‌گویند: «ما خط را نشکستیم، خدا شکست» و همه اسرار در همین کلام نهفته است (آوینی: ۱۳۶۴).

ماهیت حقیقت

از منظر آوینی، حقیقت، وصال به مقام لقاءالله است و در گفتارمتن فیلم‌هایش شاهد تبیین مکرر این مطلب هستیم. او غلبه بر ترس را مهم‌ترین راه برای رسیدن به آن دانسته و معتقد است که حقیقت، جز با پی‌بردن به راز خون، آشکار نخواهد شد. بخشی از گفتارمتن قسمت پنجم فیلم شهری در آسمان که به هنگام نمایش مدارک هویتی شهدایی که در کتابخانه مسجد امام جعفر صادق (ع) عضو بوده‌اند، شاهد این مدعا است:

اینجا زمزمی از نور پدید آمده است و در اطراف آن قبیله‌ای مسکن گزیده‌اند که نور می‌خورند و نور می‌آشامند. زمزم نور در عمق خویش به اقیانوسی از نور می‌رسد که از ازل تا ابد را فراگرفته است و بر جزایر همیشه‌سبز آن، جاودانان، حکومت دارند. این نام‌ها که بر زبان ما می‌گذرند، تنها کلماتی نگاشته بر شناسنامه‌هایی که بر آن مهر «باطل شد» خورده است، نیستند. ما جز با صورتی موهوم از عوالم رازآمیز مجردات سروکار نداریم و از درون همین اوهام سراب‌مانند نیز تلاش می‌کنیم تا روزی به غیب جهان بگشاییم و توفیق این تلاش جز اندکی بیش نیست (آوینی: ۱۳۷۱).

ماهیت مرگ آگاهی

مرگ‌آگاهی کیفیت حضور مردان خدا را در دنیا بیان می‌دارد. تا آنجا که هر که مقرب‌تر است، مرگ‌آگاه‌تر است. مرگ‌آگاهی یعنی که انسان همواره نسبت به این معنا که مرگی محتوم را پیش‌رو دارد، آگاه باشد و با این آگاهی زیست کند و هرگز از آن غفلت نیابد. مرگ پایان زندگی نیست. مرگ، آغاز حیاتی دیگر است؛ حیاتی که دیگر با فناء و مرگ درآمیخته نیست. حیاتی بی‌مرگ و مطلق. زندگی این عالم، در میان دو عدم معنا می‌گیرد؛ حقیقت این عالم فناء است و انسان را نه برای فناء، که برای بقاء آفریده‌اند: «خلقتم للبقاء لا للفناء واسمعوا دعوه الموت اذانکم قبل ان یدعی بکم». دعوت مرگ را به گوش گیرید، پیش از آنکه مرگ شما را فراخواند و همه این سخنان از سر مرگ‌آگاهی است و راستش، لذت زندگی مرگ‌آگاهانه را جز اولیای خدا کس نمی‌داند؛ اما اگر اولیای خدا در جستجوی فناء فی‌الله هستند، بقای حقیقی را طلب کرده‌اند. بودن را که از دسترس مرگ و فناء و رنج و غصه و شکست دور باشد. به سخن علی علیه‌السلام گوش بسپاریم: دل‌هاتان را از دنیا بیرون کنید، پیش از آنکه بدن‌هاتان را از آن بیرون ببرند (آوینی: ۱۳۷۱).

تعریف بالا، تعبیر خود آوینی از مرگ‌آگاهیست که در آن، با استفاده از چند روایت به‌طور مستقیم، موضوع را روشن می‌نماید. از منظر او، دوری از غفلت می‌تواند ما را به درک این

مسئله برساند. همچنین معتقد است که رسیدن به مرگ آگاهی عامل جدی نترس بودن در مقابل دشمن است. در اینجا بخشی از گفتار متن قسمت پنجم از فیلم شهری در آسمان که در باب موضوع فوق است، بیان می‌کنیم:

زندگی زیباست، اما از مجید خیاطزاده باز پرس که زندگی چیست. اگر قبرستان جایی است که مردگان را در آن به خاک سپرده‌اند، پس ما قبرستان‌نشینان عادات و روزمرگی‌ها را کی، راهی به معنای زندگی هست؟ اگر مقصد پرواز است، قفس ویران بهتر. پرستویی که مقصد را در کوچ می‌یابد از ویرانی لانه‌اش نمی‌هراسد (آوینی: ۱۳۷۱).

***

مدل مفهومی سید مرتضی آوینی در نگارش گفتار متن فیلم‌هایش، ایجاد این همانی بین فضای جبهه‌ها و دوران صدر اسلام و به‌طور ویژه واقعه کربلا است و سعی در تبیین ارتباط دفاع مقدس و فرهنگ عاشورا دارد. او با تبیین ابعاد شخصیتی بسیجی‌ها به‌عنوان شخصیت محوری گفتار متن فیلم‌هایش، در تلاش است تا مخاطب را با آنها آشنا کند و باور خود نسبت به آنها را به ایشان منتقل نماید. او معتقد است که وجود عنصر مرگ آگاهی در بسیجی‌ها به‌عنوان شخصیت محوری گفتار متن‌های فیلم‌هایش باعث ارتباط دفاع مقدس و فرهنگ عاشورا است.

نتیجه‌گیری

برای آوینی، گفتار متن تنها به‌مثابه ابزاری است که با استفاده از آن، مخاطب را به فرای تصویر می‌برد تا در آنجا عمق آنچه را در جبهه‌ها حاکم است، به مخاطب نشان دهد. قهرمان اصلی فیلم‌های او، بسیجیانی هستند که پرنده‌وار، یک بالشان آنها را به صدر اسلام، معارف حسینی و واقعه کربلا در سال ۶۱ هجری قمری و بال دیگرشان، آنها را به مهدویت و ظهور منجی گره می‌زند تا از طریق زیست در جبهه و حصول مرگ آگاهی، به شناخت حقیقت دست یابند. در نظر او، رزمندگان، افرادی از اقشار عادی جامعه و از اهالی کوچه و بازار هستند و با تنظیم گفتار متن فیلم‌ها درباره‌ی ایشان، سعی دارد آنها را به دور از هرگونه تحریف یا درشت‌نمایی و همان‌طور که هستند، روایت کند؛ به همین منظور، ضمن تأکید بر این عنصر در شخصیت‌پردازی قهرمان‌هایش، معتقد است باور عمیق آنها به فرهنگ عاشورایی و انقلاب جهانی حضرت حجت (عج) است که ایشان را در مقابل سپاه کفر، مستحکم و استوار می‌دارد. از همین دیدگاه، او در قالب گفتار متن‌های وام‌گرفته از ادبیات آیینی و فرهنگ عاشورایی، به تبیین چگونگی نگاهش به مقوله ایشار و شهادت می‌پردازد. همچنین او که از نگاه آخرالزمانی به مسئله دفاع مقدس برخوردار است، معتقد است که راه شناخت و وصول به حقیقت، تنها مرگ آگاهیست؛ مرگ آگاهی نیز جز با بذل خون در راه خدا به دست نمی‌آید؛ بنابراین با استعانت از آیات و روایات به تبیین چستی حقیقت و ابعاد مرگ آگاهی می‌پردازد تا به مخاطبانش نقطه پایانی مسیر جویندگان راه

حقیقت را نشان دهد و در نهایت امر، آنها را به شناخت جامعه نسبت به مقوله دفاع مقدس از پنجره ادبیات آیینی و فرهنگ عاشورایی برساند.

۱- گفتارمتن یا نریشن (Narration)، به معنای روایت قصه (حییم: ۱۳۸۸) است. در سینما، گفتارمتن، به توضیحاتی الصاقی گفته می‌شود که معمولاً جزء شخصیت‌های درون فیلم نیست. گفتارمتن در فیلم‌های مستند و آموزشی، صدای ست که مخاطب آن را در طی فیلم می‌شنود و به وسیله آن، اطلاعات تکمیلی را درباره تصویری که دیده می‌شود، به دست می‌آورد. گفتارمتن در فیلم‌های داستانی، معمولاً صدای یکی از شخصیت‌های درون فیلم است و هدف از آن، دادن اطلاعات بیشتر و گسترش آگاهی مخاطب از قصه و شخصیت‌ها در فیلم است (افصحی: ۱۳۸۴).

۲- فیلم مستند (Documentary film) ش کلی از سینماست که در آن برشی از زندگی واقعی انسان و یا محیط او بدون رنگ‌آمیزی‌های مرسوم در سینمای داستانی و یا به‌کارگیری بازیگران حرفه‌ای، به نمایش گذاشته می‌شود. در این نوع فیلم، مستندساز، با استناد به یک واقعیت، نظر خود را نسبت به آن موضوع بیان می‌کند (ضابطی جهرمی: ۱۳۷۷).

۳- مرتضی آوینی، هنرمند و فیلمساز ایرانی، متولد ۲۱ شهریور ۱۳۲۶، در طول سال‌های جنگ عراق و ایران [۱۳۶۷-۱۳۵۹]، به تولید فیلم‌های مستند با نام روایت فتح پرداخت و سرانجام در حین فیلم‌برداری از میداین مین به‌جامانده از دوران جنگ تحمیلی در منطقه فکه، استان خوزستان، در ۲۰ فروردین ۱۳۷۲ به شهادت رسید (وبگاه شهید آوینی، ۱۴۰۲).

کتابنامه

قرآن کریم

نهج البلاغه

آروین، شکوفه و دادور، ابوالقاسم. (۱۳۹۳). «سینمای اشراقی، سینمای معناگرا از منظر آرای مرتضی آوینی». *مطالعات تطبیقی هنر*. س ۴. ش ۷. صص ۱۰۷-۱۱۷.

آوینی، مرتضی. (۱۴۰۰). *گنجینه آسمانی*. ویراستار حبیب الله حبیبی فهیم. تهران: واحه.

تمیم آمدی، محمد. (۱۳۹۵). *غررالحکم و درر الکلم*. ویراستار سید باقر میرعبداللهی. قم: دارالحديث.

حییم، سلیمان. (۱۳۸۸). *فرهنگ معاصر کوچک انگلیسی-فارسی*. تهران: فرهنگ معاصر.

حجازی، بهجت السادات و آخوندزاده، حکیمه. (۱۴۰۰). «نگرشی به روایت فتح از شهید آوینی بر مبنای روایت گری». *رسانه و فرهنگ*. س ۱۱. ش ۱. صص ۲۱-۴۴.

زکریایی کرمانی، ایمان؛ الستی، احمد؛ حمیدزاده، عبدالله. (۱۳۹۷). «واکاوی نحوه معناسازی در فیلم مستند رضا از مجموعه روایت فتح بر اساس شیوه‌های بیل نکولز و الگوی تحلیل پنج سطحی رولان بارت». *پژوهش‌های ارتباطی*. س ۲۵. ش ۳. صص ۴۷-۶۵.

شیخ‌زاده، محمد؛ عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن. (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین». *اندیشه مدیریت راهبردی*. س ۵. ش ۲. صص ۱۵۱-۱۹۸.

ضابطی جهرمی، احمد. (۱۳۷۷). «نگرش تئوریک به فیلم مستند». *نقد سینما*. ش ۳. صص ۸۳-۸۹.

لیثی واسطی، علی بن محمد. (۱۳۷۶). *عیون الحکم و المواعظ*. گردآوری حسین حسینی بیرجندی. قم: دارالحديث.

وبگاه شهید آوینی: <http://www.aviny.com>